

DAVLAT BUDJETINING DAROMADLARI VA XARAJATLARI

*Sattarova Shoira Almuratovna**Bank-Moliya Akademiyasi “Soliq va soliqqa tortish” yo’nalish magistiri*

Annotatsiya: Mazkur maqolada budget mablag'lari ijrosi samaradorligini oshirishda jamoatchilik nazoratini tahlil va monitoring qilish tartibini takomillashtirish, budget mablag'laridan oqilona foydalanish bo'yicha olib borilgan tadqiqotlar bayoni keltrilgan. Muallif “budget daromadi” tushunchasining mohiyatini budget, soliq qonunchiligiga muvofiq, milliy daromadning bir qismi iqtisodiy subektlardan hamda fuqarolarda davlat hokimiyati ixtiyoriga, qaytarmalik shartida olinishi bilan izohlashga harakat qiladi. Muallifning fikricha, bir-biri bilan bog'liq bolgan ikki jarayon mavjud. Birinchisi, davlat ixtiyoriga moliyaviy resurslarni jamlash bo'lsa, ikkinchi jarayon jamlangan mablag'larni davlat ehtiyoji uchun ishlatish. Bunda, birinchi jarayon “davlat daromadi”, deb talqin qilinsa, ikkinchi jarayon – “davlat xarajalari”, deb ataladi. Aynan shu jarayoni to'g'ri yo'lga qo'yib samarali foydalanish davlat iqtisodi uchun samaralidir.

Kalit so'zlar: davlat budjeti, moliyalashtirish, xarajatlar, daromadlar, prognozlash, soliqlar, iqtisodiy xarajatlar, vaqtinchalik xarajatlar smetasi, davlat xaridlari, daromadlar va xarajatlar smetasi.

Аннотация: В данной статье рассматривается улучшение порядка анализа и мониторинга общественного контроля для повышения эффективности исполнения бюджетных средств, а также представлено изложение исследований по рациональному использованию бюджетных средств. Автор пытается объяснить сущность понятия "бюджетный доход" в соответствии с бюджетным и налоговым законодательством как часть национального дохода, получаемую от экономических субъектов и граждан на условиях возвратности в распоряжение государственного управления. По мнению автора, существуют два взаимосвязанных процесса. Первый — это мобилизация финансовых ресурсов в распоряжение государства, второй — использование собранных средств для нужд государства. При этом первый процесс можно трактовать как "государственные доходы", а второй — как "государственные расходы". Именно правильная организация этих процессов и эффективное их использование являются важными для государственной экономики.

Ключевые слова: государственный бюджет, финансирование, расходы, доходы, прогнозирование, налоги, экономические расходы, смета временных расходов, государственные закупки, смета доходов и расходов.

Annotation: In this article, the improvement of the analysis and monitoring procedures for public oversight aimed at enhancing the efficiency of budget fund

execution is discussed, along with a summary of research on the rational use of budgetary resources. The author attempts to explain the essence of the concept of "budget revenue" in accordance with budget and tax legislation as a part of national income received from economic entities and citizens on a returnable basis for the disposal of government authority. According to the author, there are two interconnected processes. The first is the mobilization of financial resources for the state's disposal, while the second is the use of accumulated funds for state needs. In this context, the first process can be interpreted as "state revenues," and the second process as "state expenditures." The proper organization and effective utilization of these processes are crucial for the state economy.

Keywords: state budget, financing, expenditures, revenues, forecasting, taxes, economic expenditures, temporary expenditure estimates, government procurement, revenue and expenditure estimates.

Kirish.

Ma'lumki, Davlat budjeti iqtisodiy islohotlarni hayotga tatbiq etishda hal qiluvchi omildir, boshqacha qilib aytganda, budjet - islohotlarning eng muhim dastaklaridan biri vazifasini o'taydi, chunki kiringa qarab chiqim qilish iqtisodiyotning oltin qoidasi hisoblanadi. Biz yashayotgan globallashtirish jarayonida Respublikamizning resurs muammosini xalqaro axborotlarni jalb qilish, moliyaviy va to'liq budjetni to'ldirish, budjet o'rtasidagi munosabatlarni nazorat qilish va budjetdan samarali foydalanish muxim ahamiyatga ega va bu jarayonlar budjetlarni nazorat qilish hamda davlat xarajatlarini to'g'ri taqsimlash daromadlaridan esa samarali foydalanish zarurdir. Mamlakatimizda davlat moliyasini tashkil etish va sog'lomlashtirish, budjet daromadlarining barqarorligini, ularni shakllantirish manbalari mukammal nisbatini va butligini ta'minlash O'zbekiston Respublikasida amalga oshirilayotgan budjet siyosati tizimidagi islohotlarning hozirgi bosqichida iqtisodiyotni modernizatsiyalash sharoitida davlat miqyosida dasturlarning qabul qilinishi o'z ijobiy natijalarini bermogda.

Adabiyotlar sharhi.

Mavzuga doir adabiyotlarni taxlil qilish maboynda bir nechta yetakchi iqtisodchi olimlar va mutaxassislar izlanishlar olib borganligiga guvoh bo'lamiz. Bu borada, XVIII asrda yashab, o'z tadqiqotlarini amalga oshirgan taniqli iqtisodchi - olimlar - Uilyam Petti, F.Kene, Adam Smitlar, davlat moliyasi nazariyasini shakllanishiga katta hissa qo'shdilar. Ularning ilmiy risolalarida bayon qilingan nazariy qarashlar davlat moliyasining zamonaviy nazariyasining fundamentini tashkil qiladi, deb aytsak, adashmaymiz.

Ye.A.Sidorovning (2012) "Yevropa Ittifoqining budjet siyosatini o'ziga xosligi" nomli ilmiy risolasida "budjet" tushunchasi quyidagicha talqin qilingan:

“budjet, iqtisodiy kategoriya sifatida, davlat hokimiyatining funksiyalarini va vakolatlarini amalga oshirish uchun mo'ljallangan pul jamg'armalarini shakllantirish, taqsimlash, keyinchalik undan foydalanish bilan bog'liq jami iqtisodiy munosabatlarni anglatadi. Moddiylik nuqtai nazaridan, budjetni davlat xarajatlarini qoplash uchun shakllantiriluvchi moliyaviy resurslar jamg'armasi, deb ta'riflash mumkin” degan.

Y.S.Dolganova, N.Y.Isakova, N.A. (2019) fikricha, “Budjet mamlakat moliyaviy tizimida markaziy o'rin egallaydi va u davlatning ajralmas qismi hisoblanadi. Budjet nafaqat davlat hokimiyati idoralarining funksiyasini bajarilishini ta'minlovchi moliyaviy asos, balkim mamlakat mustagilligini zamini hamdir”.

K.S.Belskiy va O.N.Gorbunova, E.Yu.Grachyova (2011) “davlat budjetini - davlatning moliyaviy tizimini markaziy bo'g'ini ... davlatning moliyaviy siyosatining amalga oshirishning muhim dastagidir” deb tushuntirishga harakat qilishadilar.

Iqtisodchi olimlardan hisoblanagan V.I.Boresovich va G.A.Kandaurovalar tomonidan (2001) davlat budjeti daromadlarini prognozlashtirish - ilmiy hisob-kitoblar va taxminlarga asoslangan holda, budjet daromadlarini kelgusidagi miqdori, manbalari va kelib tushish muddatlarini aniqlashdan iboratdir deb fikr bildirganlar.

A. V. Vahobov, T.S. Malikovlar “Davlat bor ekan, davlat budjetiga to'lovlar ham mavjud bo'ladi. Lekin budjetga to'lovlarning shakli ma'lum bir bosqichda jamiyatning oldiga qo'yilgan vazifalarga muvofiq ravishda o'zgarib boradi”deb takidlashganlar.

Tahlil va natijalar

Davlat budjetining xarajatlari xarajatlarning konkret turlari orqali namoyon bo'ladi. Budjet xarajatlari konkret turlarining xilma-xilligi esa, o'z navbatida, quyidagi omillarning mavjudligi bilan belgilanadi: davlatning iqtisodiy tabiati va funksiyalari; mamlakatning ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyot darajasi; budjetning milliy iqtisodiyot bilan bog'langanligi; iqtisodiy munosabatlarning rivojlanganlik darajasi; budjet mablag'larining namoyon bo'lish shakllari va h.k. Jamiyatning iqtisodiy hayotida budjet xarajatiarining roli va ahamiyatini aniqlash uchun ularni ma'lum belgilarga ko'ra turkumlashtirish maqsadga muvofiq. Ular o'zlarining iqtisodiy mazmuni, ijtimoiy takror ish lab chiqarishdagi roli, ishlab chiqarish tarmoqlari va faoliyat turlari, ijtimoiy mo'ljallanganligi bo'yicha va ma'lum maqsadlariga ko'ra alohida guruhlarga ajratilishi mumkin. Iqtisodiy mazmuniga ko'ra Davlat budjetining xarajatlari kapital va joriy xarajatlarga bo'linadi. Budjetning kapital xarajatlari innovatsion va investitsion faoliyatga yo'naltirilgan xarajatlardir. Davlat budjetining xarajatlarini quyida keltirilgan 1-rasmda ko'rish mumkin:

ijtimoiy soha va aholini
ijtimoiy qo'llab-quvvatlash
xarajatlari;

davlat hokimiyati va
boshqaruvi organlarini, adliya
va prokuratura organlarini
saqlab turish xarajatlari;

fuqarolarning o'zini o'zi
boshqarish organlarini
saqlab turish xarajatlari;

nodavlat notijorat
tashkilotlarini va
fuqarolik jamiyatining
boshqa institutlarini
davlat tomonidan
qo'llab-quvvatlash
xarajatlari;

markazlashtirilgan
investitsiyalarni
moliyalashtirish
xarajatlari;

iqtisodiy xarajatlar;
sudlarni saqlab turish
xarajatlari;

boshqa xarajatlar.

1-rasm Davlat budjeti xarajatlari

Ushbu xarajatlar O'zbekiston Respublikasi Davlat Budjeti Kodeksining 69-Davlat budjeti xarajatlarining tarkibi moddasida berilgan bo'lib undan tashqari yana 70-modda O'zbekiston Respublikasi respublika budjetining xarajatlari 71-modda Qoraqalpog'iston Respublikasi respublika budjetining, viloyatlar viloyat budjetlarining va Toshkent shahri shahar budjetining xarajatlari 72-modda Tumanlar va shaharlar budjetlarining xarajatlari va yana bir qancha moddalarda berib o'tilgan. Davlat budjeti xarajatlari hajmining yildan-yilga ortib borishi ularni milliy xo'jalikning samaradorligi nuqtai nazaridan baholashni dolzarb muammoga aylantirib qo'yadi. Bunda milliy xo'jalikning yakuniy natijasini baholab, faqat unga tegishli bo'lgan daromadlarning qo'shimcha ravishda o'sganligiga e'tibor berish bilan cheklanish maqsadga muvofiq emas.

Bunda, bir vaqtning o'zida, jamiyatning ijtimoiy taraqqiyot darajasi, ijtimoiy muammolarning qay darajada hal etilganligi ham nazardan chetda qolmasligi kerak. Albatta, milliy xo'jalikning yakuniy natijasi budjet xarajailarining umumiy hajmiga, ularning tarkibiy tuzilishiga, budjet mablag'laridan to'g'ri, tejimli va samarali foydalanishga bevosita bog'liq. Shuning uchun ham hozirgi sharoitda budjet xarajatlarining ilmiy asoslangan holda rejalashtirilishiga, budjet assignovaniyalaridan foydalanish ustidan moliyaviy nazoratning butun tizimiga alohida e'tibor berish lozim. latning tabiatiga, u tomonidan bajarilayotgan funksiyalarga, milliy xo'jalikning ehtiyojlariga bog'liq hamda budjet mexanizmi orqali ishlab chiqarish va iste'molning ba'zi bir omillariga davlatning ta'sirchanligini ta'minlash kabilar bilan belgilanadi.

Davlat budjetining xarajatlaridan foydalanish budjetdan moliyalashtirish orqali amalga oshiriladi. Shu munosabat bilan, budjetdan moliyalashtirish deyilganda rejada ko'zda tutilgan tadbirlami amalga oshirish uchun sub'ektlarga budjetdan mablag'larni

taqdim etish tizirni tushuniladi. U pul mablag'larini taqdim etishning o'ziga xos bo'lgan shakl va metodlari bilan xarakterlanadi hamda ma'lum bir prinsiplarga tayanadi. Budjetdan moliyalashtirishning prinsiplari, shakllari va metodlari bu tizimning tarkibiy elementlari bo'lib hisoblanadi va uning amal qilish natijalariga o'z ta'sirini ko'rsatadi. Muhim ijtimoiy-iqtisodiy vazifalar hal etilayotgan paytda budjetdan oqilona va samarali moliyalashtirish tizimining ahamiyati yanada ortadi. Budjetdan moliyalashtirishning oqilona tizimini tashkil etishda, eng avvalo, moliyalashtirish prinsiplari muhim rol o'ynaydi. Hozirgi amaliyotda foydalanilayotgan budjetdan moliyalashtirishning prinsiplarini umumiy va xususiy guruhlariga bo'lish mumkin. Umumiy prinsiplar budjetdan mablag' oladigan barcha sub'ektlarning faoliyatiga tegishlidir. Xususiy prinsiplar esa sub'ektlar faoliyatining tashkil etilishiga bog'liq ravishda budjet mablag'larining taqdim etilish tartibini belgilab beradi. Budjetdan moliyalashtirishning umumiy prinsiplari quyidagilardan iborat bo'lishi mumkin (2-rasm):

2-rasm Budjetdan moliyalashtirishning umumiy prinsiplari

Mamlakat milliy xo'jaligini moliyaviy jihatdan tartibga solish Davlat budjeti daromadlarini rejalashtirish va budjetdan moliyalashtirish jarayonlari davomida amalga oshiriladi. Rejalashtirish jarayonining o'zidayoq Davlat budjeti xarajatlarning umumiy hajmi gorizontalgiga (tarmoq, vazirlik va maqsadli yo'nalishlarga) va vertikaliga (boshqaruvning turli darajalariga muvofiq ravishda) taqsimlanib, iqtisodiyotda tarkibiy o'zgarishlarning sodir bo'lishi uchun tegishli sharoit yaratiladi. Budjetdan moliyalashtirish jarayonida esa davlat o'zining ixtiyoriga kelib tushayotgan pul mablag'larini rejalashtirilgan tadbirlar doirasida va undan tashqarida keng xarajat qilish imkoniga ega bo'ladi. Mablag'larni konkret taqsimlovchilarga budjet kreditlarini ochish, budjet assignovaniyalarini berish va ulardan samarali foydalanishni nazorat qilib, moliya organlari iqtisodiyotning rivojlanishi ustidan kuzatuv olib boradilar va zarur holatlarda taqsimlanayotgan budjet mablag'lari proporsiyalarini o'zgartiradilar. Daromadlarni davlat budjetidagi xarajatlarning aniq turlari va yo'nalishlari bo'yicha birlashtirilishi prinsipi bo'lmaganligi uchun bu yerda budjet resurslarini keng miqyosda o'tkazish va shunga muvofiq ravishda davlatning ixtiyoriga kelib tushuvchi pul mablag'laridan har qanday zarur yo'nalishlarda foydalanilishi mumkin.

Budjet daromadlari davlatni markazlashtirilgan moliyaviy resurslarining bir qismi bo'lib, davlat funksiyalarini bajarish uchun zarurdir. Ular pul mablag'lari fondlarini shakllantirish jarayonida vujudga keladigan iqtisodiy (moliyaviy) munosabatlarni o'zida ifoda etadi va turli darajadagi hokimiyat organlarining ixtiyoriga kelib tushadi. Qayd etilganlarni inobatga olgan holda unga budjet daromadlarining ma'no-mazmunini ifodalovchi quyidagi ta'ritlarni berish mumkin: pul mablag'lari fondlarini shakllantirish jarayonida vujudga keluvchi iqtisodiy (moliyaviy) munosabatlarni o'zida ifoda etadigan, hokimiyat organlarining turli darajalari ixtiyoriga kelib tushadigan, davlatning funksiyalarini bajarish uchun zarur bo'lgan davlat markaziashtirilgan moliyaviy resurslarining bir qismi budjet daromadlari deyiladi. Mamlakatiarning davlat tuzilishiga bog'liq ravishda budjet daromadlari quyidagicha farqianadi:

markaziy (davlat) budjet daromadlari;

unitar (yagona) davlatlardagi mahalliy budjetlar daromadlari.

Federativ (ittifoqchilik) tuzilishga ega bo'lgan davlatlarda budjet daromadlarining bu ikki ko'rinishi federatsiya a'zolari budjetlarining daromadlari bilan to'ldiriladi. Budjet daromadlari davlat daromadlariga nisbatan torroq darajadagi tushunchadir. Chunki davlat daromadlari hokimiyatning barcha darajadagi budjetlarining moliyaviy mablag'lari bilan birgalikda yana o'zining tarkibiga davlatning budjetdan tashqari jamg'armalar va barcha davlat sektoriga tegishli bo'lgan boshqa resurslarni ham qamrab oladi. Budjet daromadlarining asosiy moddiy manbai milliy daromaddir. Agar davlatning moliyaviy ehtiyojlarini qondirish uchun milliy daromad yetarli bo'lmasa, davlat bunday ehtiyojni qondirishga milliy boylikni jalb etishi mumkin.

Bu yerda milliy boylik deyilganda ma'lum bir davrdajamiyatning ixtiyorida bo'lgan, hozirgi va o'tgan avlodning mehnatlari evaziga yaratilgan moddiy ne'matlar hamda kengaytirilgan takror ishlab chiqarish jarayoniga jalb qilingan tabiiy resurslar majrnuvi nazarda tutilayapti. Budjet daromadlari o'zlarining manbalari, ijtimoiy-iqtisodiy xarakteri, mulkchilik shakli, soliq va to'lovlarning turi, mablag'larning tushish shakli, ularni budjetga undirish metodlari va hokazolarga muvofiq klassifikatsiya qilinishi mumkin. Budjet daromadlari o'z manbalariga ko'ra quyidagi gurnhlarga bo'linadi:

solikli daromadlar;

soliqsiz daromadlar;

tiklanmaydigan (qaytarilmaydigan) tarzda o'tkaziladigan pul mablag'lari.

Quyida keltirilgan 1-jadval orqali 2024-yil daromadlari va xarajatlari prognozlarini ko'rishimiz mumkin:

1-jadval

**2024-yil uchun Qoraqalpog‘iston Respublikasi budjetining, viloyatlar hamda
Toshkent shahar mahalliy budjetlarining daromadlari va xarajatlari
prognozlari**

mlrd so‘m

T/r	Hududlar nomi	Daromadlar*	Xarajatlar**
1.	Qoraqalpog‘iston Respublikasi	3 069,3	5 147,3
2.	Andijon viloyati	4 087,3	6 001,1
3.	Buxoro viloyati	4 232,4	4 593,5
4.	Jizzax viloyati	2 415,6	3 304,2
5.	Qashqadaryo viloyati	4 879,1	5 806,2
6.	Navoiy viloyati	2 904,1	3 086,6
7.	Namangan viloyati	3 564,7	5 548,7

Keltirilgan jadvalga asosanib Qoraqalpog‘iston Respublikasi budjetining, viloyatlar hamda Toshkent shahar mahalliy budjetlarining daromadlari va xarajatlari prognozlarini tahlil qilish mumkin.

Xulosa

Davlat budjetining uzluksiz barqarorligiga erishish, eng avvalo davlat budjeti daromadlari barqarorligini ta'minlash, shuningdek davlat budjeti xarajatlarini optimallashtirish bilan bog'liqdir. Davlat budjeti daromadlari doimiyligini ta'minlash va ularning budjetga tushishi ustidan samarali moliyaviy nazorat o'matish, budjet intizomiga to'liq rioya etish o'z navbatida budjet bargarorligini ta'minlashga sharoit yaratadi. O'zbekiston Respublikasi ham boshga ko'plab davlatlar singari, o'zining turli davlat xarajatlari va xizmatlarini moliyalashtirishda ko'p jihatdan soliq tushumlariga tayanadi. Davlat budjeti daromadlarini oshirish uchun bir nechta takliflar mavjud. Soliq tizimini takomillashtirish- Soliq darajalarini ko'tarish, eng zarur xizmatlar uchun imtiyozlar berish.

Soliq to'lovchilarning bazasini kengaytirish, masalan, onlayn xizmatlar orqali yangi soliq to'lovchilarni ro'yxatga olish. Korxonalarining ko'proq hisobot berishlari uchun rag'batlantirish Kichik va o'rta biznesga soliq imtiyozlari berish orqali ular tomonidan to'lovlar oshirilishi. Davlat mulkini samarali boshqarish- Davlat mulkini

privatizatsiya qilish yoki ijara asosida berish orqali daromadlarni oshirish. Mulknii saqlash va rivojlantirish bo'yicha strategiyalar ishlab chiqish.

Investitsiyalarni jalb qilish- Tashqi va ichki investitsiyalarni jalb qilish uchun qulay shart-sharoitlar yaratish. Ommaviy investitsiya dasturlarini ishlab chiqish va moliyalashtirish. Samarasiz xarajatlarni qisqartirish - Xarajatlarni tahlil qilish va samarali bo'lmagan xarajatlarni kamaytirish. Davlat xizmatlarini raqamlashtirish orqali xarajatlarni qisqartirish. Ushbu takliflar davlat budjetini yanada mustahkamlash va daromadlarini oshirishda yordam beradi. Har bir taklifni amalga oshirish uchun aniq reja va monitoring tizimini joriy etish muhimdir.

Adabiyotlar:

1. 2024-yil uchun O'zbekiston Respublikasining Davlat Budjeti to'g'risidagi Qonuni
2. O'zbekiston Respublikasining Solig kodeksi.
3. O'zbekiston Respublikasining Budjet kodeksi.
4. Dolganova Yu. S., Isakova N.Yu., Istomina N.A. (dr.); Финансы :уробник / под общ, ред. канд. экон. наук, доц. НЮ. Исаковой : Мин-зо обр. и науки РФ. — Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, 2019.
5. Yakobson L.I. Государственный сектор экономики. Экономическая теория и политика. - М.: ГУ ВШЭ, 2000.
6. A.V. Vaxobov, T.S Malikov, "Moliya" Darslik, 2012-yil.
7. Semyonov A. V. Механизм распределения налогов между бюджетами регионов. М.: АОЗТ «Маска», 1999,..
8. Malikov T.S., Haydarov N., Davlat budjeti. O'qur qo'lanma /Toshkent moliya instituti, T.: Iqisod-Moliya, 2007.
9. U.Inoyatov va G.Ahmadjonovalar "Budjet va budjet tizimi" O'quv qo'llanma Turon- Iqbol 2006-yil.
- 10.S.U.Mehmonov, Z.X.Karimova, A.S.Tursunov "Budjet tizimi" Darslik, 2017-yil.
- 11.J.R.Zaynalov, B.Sh.Xusanov, S.S.Aliyev, Sh.M.Latipova "Davlat budjeti" O'quv qo 'llanma, 2021-yil.
- 12.Soliq qo mitasining rasmiy sayti - <https://soliq.uz>
- 13.Iqtisodiyot va moliya vazirligining rasmiy sayti - <https://mf.uz>
- 14.Davlat statistika qo 'mitasining rasmiy sayti- <https://stat.uz>
15. www.lex.uz